

Кушинська Світлана Василівна,
кандидат історичних наук, доцент, професор
кафедри суспільних наук Київського
національного університету театру, кіно і
телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, Київ

Svitlana Kushynska,
PhD in Historical sciences, professor
of Social Sciences Department.
Kyiv national I. K. Karpenko-Karyi
theatre, cinema and television university, Kyiv

КОНФЕСІЙНИЙ ВЕКТОР РУСИ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ ХІ–ХVІ СТОЛІТТЯ

Анотація. Статтю присвячено аналізу історичних, культурологічних і геополітичних чинників, які сприяли чи не сприяли конфесійному вибору Русі ХVІ століття. Розглядається історичний контекст міжконфесійного протистояння, зважаючи на специфіку Візантії, як оплоту православ'я та Руських земель зазначеного періоду. Вперше подано проблему конфесійного чинника в контексті такого виклику, як становлення нації, формування національної ідентичності й елементів національної самосвідомості. Пропонується авторське бачення того смислового розлому, на вістрі якого опинились руські землі після геополітичних змін середини ХV–ХVІ століття.

Ключові слова: конфесійний вектор, конфесійне протистояння, релігійна полеміка, ідеологічна конкуренція, феномен культурної моделі, цивілізаційний підхід, духовно-культурний орієнтир, «спосіб проживання життя».

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Православна християнська цивілізація, до якої відомий філософ історії Арнольд Тойнбі відносить країни Східної Європи, піддавалася критиці від середини минулого століття. Зокрема, професор Українського вільного університету Лев Окіншевич зауважує, що навряд чи можна отожднювати з православною цивілізацією Радянську Росію, що зовсім не позиціонує себе як така і фактично нею не є. Відтак ідеологічна конкуренція, що триває близько тисячоліття, не вичерпала себе у ХХІ столітті й не йде на спад. Тож актуальним наразі є визначення як геополітичних чинників, що спричинились до конфесійного вибору Русі, її історико-культурної й духовної спадщини, так і місця нашої держави, яка переживала виклики злама східної і західної цивілізацій.

Мета статті – розглянути передумови повільного поширення на Русі християнської філософії та причини подальшої ідеологічної конкуренції; у порівняльному аналізі подати спектр

викликів, з якими довелося зіткнутися руській шляхті, міщанству, селянству за реалій конфесійного протистояння й релігійної полеміки; звернути увагу на особливості світосприйняття зазначених категорій населення, зокрема, на позицію «творчої меншості» – шляхти, національної інтелігенції перед непростим конфесійним вибором.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Наразі чимало наукових досліджень присвячено українській духовній культурі в загальносвітовому контексті. Відомі ґрунтовні праці Ади Бичко, Івана Власовського, Івана Огієнка, Євгена Голубинського, Степана Килимника, Михайла Грушевського, Наталі Яковенко, Олени Дзюби та інших. Про національний характер світосприйняття українців писали Петро Кралюк, Микола Шлемкевич, Лариса Костюк. Оскільки почались наукові розробки, де приділяється увага суто феномену нашої культури в цивілізаційному аспекті, – це праці Ярослава Калакури, Сергія Кримського, Михайла Юрія, Олега Рафальського та інших дослідників, що звели ци-

вілізаційний аспект у ранг предмету дослідження. Такий підхід є доволі продуктивним з багатьох причин. Насамперед, він точно розставляє акценти в історико-культурному пошуку і є запобіжником політичних спекуляцій. По-друге, він заповнює чимало прогалів в окремих науках і, фактично ілюструючи міждисциплінарний підхід, відповідає на невіршені питання. Врешті, він дає відповідь на питання філософії світосприйняття окремої нації в контексті світового історико-культурного поступу (Бичко, 2005, с. 29). Конфесійний вектор Русі в контексті цивілізаційних викликів XVI століття є доволі непростим питанням з огляду на чимало чинників, адже сам «спосіб проживання життя» українців, починаючи з прийняття християнства як державної релігії, характеризується або пасивним опором, або відвертим протистоянням з офіційною державною владою.

Виклад основного матеріалу. Які геополітичні виклики XI–XVI століття насамперед привертають увагу дослідника? Предтечею полеміки, що розпочалась на українських землях у XVI столітті, був розкол церков XI століття (в 1053 році). До цього виклику, як свідчить історія, не були готові головні гравці геополітичної арени. На Русі з об'єктивних географічних причин, як-от віддаленість від Константинополя, не було вирішального впливу східної християнської столиці, як, скажімо, на ближчі до нього Болгарію чи Сербію, або ж який справляв католицький Ватикан на сусідні варварські королівства, згодом – Священну Римську імперію германської нації. Все це призводило до тривалого й поступового поширення християнського віровчення. Велика Схизма 1053–1054 років лише поклатила початок боротьби за неосяжні Руські землі, хоча суперечності між конфесіями точились із самого четвертого століття, відколи християни отримали гарантоване право на вільне віросповідання.

Князь Ярослав Мудрий помер саме в час розколу церков, напередодні чітко визначивши зовнішньополітичний напрям своєї держави. Серед численних зятів руського правителя лише один був православний – візантійський, що згодом поклате початок правлячій династії Мономахів. З цієї династії розпочнеться і волинська гілка Мстиславичів, відомий представник якої князь Роман зуміє об'єднати два князівства, і суздальська, що претендуватиме на всю руську історико-культурну спадщину. Проведення незалежної від офіційного Константинополя політики і зближення з впливовими європейськими дворами свідчило про закріплення на Русі князя – як глави зрілого, стратегічно

мислячого правителя, котрий, окрім іншого, вмів відстоювати власні інтереси. Зазнало поразки прагнення Візантії укласти союзницькі відносини з королівством Норвегії в обхід офіційного Києва – Ярослав Мудрий просто відмовив конунгові Гарольду Грізному в руці своєї доньки, доки Норвегія не припинить союзницькі відносини з Візантією в обхід Русі. Тож, демонструючи імперії політичну незалежність, руський князь не збирався відмовлятися від власної монополії на двосторонні контакти своїх далеких родичів-варягів зі своїм давнім торговельним і політичним партнером – Константинополем.

Напередодні ординської навали Русь перебувала у процесі двосторонньої адаптації християнського віровчення – християнські свята пристосовувалися до язичницького календаря, а юліанський календар обростав елементами язичницьких свят. Це було природно, оскільки саме східнослов'янське язичництво, доволі гуманне за своєю суттю, було органічно пов'язане з основним типом діяльності – землеробством (Митрополит Іларіон, 1992, с. 13). У святкуванні християнських свят спостерігалися окремі символи землеробської язичницької культури, обрядодії, вшанування.

Митрополит Іоанн II наприкінці XI століття звертає увагу на те, що простий люд весілля справляє без вінчання, потайки вшановує старі божества. Повільність поширення християнського віровчення на Руські землі була очевидною. Михайло Грушевський зазначає, що державна церква опанувала державний апарат... Але в українських масах – поза більшими міськими центрами вона поширювалась повільно й тяжко (Грушевський, 1992, с. 45). Надалі, у XVI столітті, відомий полеміст Іван Вишенський закликає вести непримиренну боротьбу з будь-якими ознаками язичницьких обрядодій.

Ординська доба стала викликом, котрий позначиться на розстановці політичних сил у всій Європі, особливо після повернення папського нунція Плато Карпіні з Каракоруму в 1246 році. На Русі розпочинається трагічна доба іноземної юрисдикції, на певний період нівелюється значення столяного міста Києва, однак прискорюється християнізація місцевого населення. Митрополит Кирило, що отримав сан у час лихоліття, намагався впорядкувати церковні правила, а у 1261 році, відрядившись до Сарай-Бату, заснував Сарайську єпархію. Гідний приклад митрополита спричинився до хрещення певної частини татар. Варте уваги, що на момент ординського завоювання, а це вже середина XIII століття, Кирилові дове-

лося забезпечити просвітництво руських кліриків у церковно-канонічних питаннях, що вже свідчить про відстороненість правителів Русі від насущних питань єдиної ідеології під час свого політичного протистояння.

Наступний митрополит Максим у 1299 році переїздить до Суздальщини, а у 1303 році Константинопольський патріарх Афанасій I та візантійський імператор Андронік II задовольнили клопотання короля Русі Лева Даниловича про утворення окремої митрополії для королівства Русь. Та зла іронія історії відіграла і в цій ситуації свою роль – на початку XIV століття приблизно в один і той самий час до Константинополя на затвердження прибувають два кандидати на роль митрополита всієї Русі, один – Петро Ратенський, очільник Галицької митрополії, інший – ігумен Геронтій від Суздальщини. Візантія, важливий зовнішній партнер Русі, в цей час переймалася власними проблемами й не підходила на роль арбітра у протистоянні політичних центрів Русі, формально ординських підданих. Тож соломонівим рішенням у цій ситуації було призначення кандидата від Галицької митрополії, Петра Ратенського митрополитом Київським і всієї Русі.

Політичне протистояння двох центрів Русі, північного і південно-західного, з часом лише посилюється, ідеологічна конкуренція дивовижним чином співіснує з ординським пануванням. Сам факт суперечки свідчить про визрівання в форматі руської культури усвідомлення важливості як належності до Вселенської церкви, так і розбудови її осередку на Русі. Північний осередок тогочасні джерела іменували Московією, а Галичину – саме Королівством Русь, визнаючи таким чином за нею спадковість давньоруських державницько-культурних традицій. У руслі зазначених обставин перенесення до північної Суздальщини Київського центрального осередку культурно-духовного життя видавалося для неї як єдино можливий порятунок. Після титулування Петра Ратенського й об'єднання двох митрополій, кафедру було перенесено з Володимира-на-Клязьмі до Москви, що надало цьому північному місту статусу митрополичої резиденції. Це, втім, не перешкодило Московії перейняти суто ординський формат державного правління – з жорсткою централізацією, вертикаллю влади, повною сваволею правителя. Відтак культурна модель двох зазначених центрів є різною з об'єктивних історичних причин.

Ставлення до церкви з боку ординських завойовників також зазнало відчутної трансформації. Якщо перше століття відзначилось певною тер-

пимістю, що, втім, не убезпечило від руйнування й пограбування храми й церкви (Комарницький, Зятік, 2019, с. 56–59), то з XIV століття ординці ісламізуються (вочевидь, філософія ісламу виявилась їм ментально ближчою, аніж християнство) й політика змінюється. За хана Узбека 1312–1342 іслам стає офіційною релігією Орди, а хан Тимур, більш відомий як Тамерлан, наказує обкладати християнські церкви податком.

Варте уваги, що на зламі XIII–XIV століть за усіх вищезазначених проявів ординської присутності на Русі з'являються літературні твори, які свідчать про суспільний на них запит і спрямовані на небайдужих, інтелектуалів, тих, хто прагне пізнання. Це апокрифічні «Палея тлумачна», «Слово про Лазореве воскресіння», переклад збірки афоризмів «Мудрість Менандра», повчання «Ізмарagd» (Дзюба, 1998, с. 88–91). А 1275 року з'являється літературний твір-повчання, центральною темою якого є оплакування руської землі під ординською навалою. Авторство належить архімандритові Києво-Печерського монастиря, єпископу Володимирському Серапіону, який пов'язує трагедію Русі з відданістю старій язичницькій вірі:

Не послушали ми Євангелія, не послушали ми Апостола, не послушали сказання пророків, не послушали сказання сих святих великих... Василя і Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та інших святих святих, котрими віра утверджена була, еретики вигнані були і Бога всі народи пізнали. Вони вчили нас постійно, але ми все одно беззаконня тримаємось!.. (Дзюба, 1998, с. 82)

XIV століття знаменувало суперечності в Орді, однак доводиться констатувати, що Руські землі, перебуваючи в статусі ординських данників, саме в цей час стають предметом династичних суперечок, згодом – полем для релігійно-ідеологічного протистояння. При тому, що церква на Русі у зазначений період досі не набула такого впливового статусу, як, скажімо, Папський Ватикан у Західній Європі. Однак слід зазначити про спроби підтримки окремих церковнослужителів політики московського князівства у його експансії на навколишні землі, що було доволі кривавою сторінкою історії. Митрополит Петро Ратенський, який надавав підтримку московським князям у їх підкоренні Тверського князівства. Отці церкви докладали зусиль для збереження єдності руських земель, однак не помічали, що така єдність вбачається суздальськими правителями в обхід матері міст руських – стольного града Києва. Про нього взагалі воліли не згадувати, аби не навівав спогадів про минулі часи давньоруської слави.

У цей же час взіреться і столиця, оплот православ'я, Константинополь, «богохранимий град», від самого початку XIII століття переживав низку невдач, що тривали аж до остаточного падіння Царьграда у 1453 році під вирішальним натиском османів. Починаючи з руйнування Константинополя хрестоносцями у 1204 році й протистояння з новоствореною так званою Імперією латинян, до відбиття наприкінці століття періодичних, а згодом і постійних військових атак османів. Опинившись між двох вогнів – латинян, які, апелюючи до повернення у лоно єдиної церкви, за будь-яку ціну прагнули повернути візантійців у католицизм, та османів, які дотримувались більш поміркованої політики, – імперія переживає внутрішній розкол і нестабільність.

Серед місцевої аристократії збільшується кількість тих, хто втомився від війни і протистояння, по суті, проосманськи налаштованих, доволі впливових осіб. Відчувалась відсутність ідеологічної єдності й стратегії подальших дій щодо потенційних союзників чи ворогів. Рішення про церковну унію (відновлення єдності церков), прийняте на другому Ліонському соборі 1274 року й схвалене візантійським імператором Михайлом VIII Палеологом, було відразу ж порушене його наступником Андроніком II Палеологом. Каденція останнього відзначилась непослідовною політикою, що зрештою спричинило громадянську війну. У XVI столітті османи вже не приховували своїх намірів і, користуючись чварами за візантійський престол, брали під свій контроль нові й нові території. Трагедією православного світу стало падіння у 1331 році Нікеї, тодішньої столиці. Відносини з османами перетворились на данницькі, що, втім, не зупинило ні подальшу османську експансію, ані громадянські війни.

Чотирнадцяте століття стало фатальним для Європи з огляду на багато чинників. Обидві конфесії спіткала криза, чума споловинила населення Західної Європи. Тривожні сигнали звучали і для оплоту католицької церкви, на якій позначалися політичні претензії тих чи інших європейських дворів. Засилля французьких кандидатур призвело до Авіньйонського полону пап на півдні сучасної Франції. У Британії ж у 1374 році з обґрунтованою критикою папських призначень на церковні посади й податкової політики католицької церкви в Англії виступив відомий професор Оксфордського університету, теолог Джон Вікліф. Гідна відповідь ученого на суді англійських ієрархів у лондонському соборі Святого Павла змусила припинити судовий розгляд, а наступні папські булли своїм

репресивним спрямуванням демонстрували безпорадність вищого кліру перед інтелектуалом.

Однак католицький Ватикан швидко оговтується від потрясінь, а в контексті геополітичних змін руські землі представляли собою доволі перспективну територію для поширення його політичного впливу. У середині століття, 1352 року, Польське королівство і Велике князівство Литовське ділять руські землі, що, зважаючи на ідеологію Польщі, логічним наслідком мало заснування у 1375 році Галицької католицької єпархії. Все XIV століття тривала боротьба за відновлення Галицької митрополії, в якій розгублений Константинополь не розумів, яка ставка буде вигіднішою. На початку XV століття митрополит Київський і всієї Русі Кипріян домігся ліквідації Галицької митрополії, перетворивши ту на намісництво.

Неоднозначною є особистість митрополита. З одного боку, він був прихильником об'єднання давньоруських земель для остаточного звільнення від Орди. Однак врахувати всі інтриги, претензії суздальських князів владика не міг, лише виклав причини свого повернення з Москви до Києва у своєму відомому другому посланні. Висвячений Константинопольським патріархом Філофеєм як «Митрополит Київський, руський і литовський», Кипріян не отримав визнання свого статусу з боку московського князя Дмитра Івановича Донського. Позиція суздальського правителя красномовно свідчить про його ставлення до рішення Константинопольського патріархату за сто років до оголошення Московією власної автокефалії.

За таких умов православному руському духовенству, аристократії, просто освіченій категорії населення було вкрай непросто отримати духовно-культурний орієнтир. Орієнтація на занепадаючу Візантію, розгубленість національної руської аристократії, криза ідеологічного напрямку, що посилювалась роками ординського лихоліття позначилися на національному світосприйнятті. Оплот православ'я – Візантія занепадала у внутрішніх чварах і зовнішньому протистоянні, втрачаючи власні території, а в цей самий час на Русі розпочався розподіл земель між династичними претендентами. Ватикан зміцнює позиції, тоді ж Візантія втратила, по суті, всі свої території, окрім Константинополя з околицями. Османи відкрито втручалися у внутрішньодинастичні чвари останньої правлячої династії Палеологів, паралельно завойовуючи балканські країни.

Наприкінці століття апогеєм геополітичних пертурбацій, живими учасниками яких були українські землі з населенням включно, стало підпи-

сання Кревської унії 1385 року. Наразі звертається недостатньо уваги на політичний підтекст цього епохального документа. Великий князь литовський Владислав Ягайло, окрім того, що був правнуком короля Русі Юрія I, по материнській лінії був онуком страченого у Золотій Орді тверського князя Олександра Михайловича. Це давало його нащадкам законне право і на галицькі, і на тверські землі. Задля забезпечення ситуації польська католицька принцеса Ядвіга була коронована як король, тобто повноправний правитель держави. Відтак, зберігаючи всі права на споконвічні польські землі, Королівство польське мало підстави за сприятливих обставин пред'явити законні права й на Тверське князівство, котре займало стратегічне становище між Новгородською республікою, Московським князівством та землями Московського князівства.

Ватикан на певний час зміцнив власні позиції. Однак, намагаючись ослабити свого головного ідеологічного конкурента, папська столиця вочевидь недооцінила претензії османів на світове панування. Їх військова сила та конкурентність не знали собі рівних у тогочасній Європі завдяки войовничій ідеології й армії яничарів. Ще один виклик замайорів, звідки його не чекали. Претензії на візантійську політико-правову, ідеологічну й культурну спадщину несподівано проголосив один з монархів, котрий з формально-юридичної точки зору сам був васалом ординського хана. Одружившись із візантійською принцесою Софією з роду Палеологів, московський князь ординською милістю Іван III Васильович оголошує себе не просто царем, а самодержцем. Дивна політична комбінація, зважаючи, що остаточної незалежності землі Північної Суздальщини набули лише наприкінці XV століття. Однак доволі схожа на стан тої самої церкви, права на спадковість якої й було оголошено царем, – Вселенський патріархат після падіння Константинополя потрапляє у повну залежність від османської влади, а правитель новоствореної імперії реалізує право переможця на призначення й усування патріархів.

Переїнявши ординський формат правління й завойовуючи навколишні землі, Московське князівство прагнуло першості у всьому східноєвропейському регіоні й не гребувало вдаватись до відверто ворожих дій задля знищення бодай самої пам'яті про колишню славу Київської Русі. Московський князь Іван III Васильович щодо цього відзначився особливою послідовністю – оголосивши себе царем-самодержцем, він намовляє кримського хана Менглі-Гірея напасти на Київ. Наслідки цього загальновідомі – спалені та пограбовані

численні вцілілі та відновлені церкви й монастирі, взято в полон київського воєводу Івана Ходкевича. Золота чаша і дискос із Софійського собору – то лише мізерна частка у переліку всього награбованого церковного майна, переданого московському князеві на знак перемоги (Комарницький, Зятник, 2019, с. 46).

Судячи з подій, що відбувались у Московському князівстві паралельно з агонією оплоту православ'я, місцева влада добре пильнувала стан справ. У 1448 році Московська церква проголошує автокефалію, пізніше, у 1589 році, буде самопроголошено Московський патріархат. Московська автокефалія стала частиною державної стратегії, спрямованої на монополізацію всієї державно-правової, духовної та культурної спадщини Русі та події церковного життя, що з точки зору канонічного права доволі регламентовані. Українська церква з огляду на непевність політичної ситуації й протистояння окремих представників світської влади від початку дотримувалась апостольського канонічного устрою й жила незалежно від світської влади (Огієнко, 1993, с. 72).

Поширення політичного впливу на неосяжні Руські землі за таких умов вбачалася Ватиканом як вдала стратегія й вирішення багатьох питань, діючи на упередження. Кримське ханство, що постало на історичній карті, поступово перетворювалось з улусу Орди, який періодично спустошує Південноруські землі, на впливового гравця, хоч і васала Османської імперії. Географічні відкриття кінця XV століття дадуть подвійні результати. З одного боку, новий торговельний шлях збагатить західноєвропейські країни й церкву. З іншого ж – західноєвропейські правителі відчують послаблення монопольних позицій католицької церкви, логічним завершенням чого стане подальша Реформація і релігійна полеміка.

Духовний орієнтир вимагав переосмислення і для всіх категорій населення Руських земель. Відновлення церковної єдності у цьому контексті багатьма вітчизняними мислителями розумілось як адекватний логічний шлях, який визначив політичні прагнення, а згодом і політичний розкол в українському суспільстві. З формально-канонічної точки зору, апеляція до єдиної соборної апостольської церкви з папою Римським на чолі, якою та була до Схизми 1053–1054 року, також не позбавлена логіки. Однак слід розуміти особливості Русі-України, стиль правового мислення її населення, врешті, їх спосіб проживання життя. Потрібно додати ще й специфіку різних регіонів колись великої держави, аби зрозуміти приреченість по суті благого плану.

Насамперед, землі Русі-України навіть географічно були доволі віддаленими від епіцентру головних європейських подій, що вже уповільнювало контакти, а також поширення необхідної літератури. Давалася ознака відсутності дешевих друкованих праць. Тиражоване книгодрукування на українських землях розпочалося на зламі XVI–XVII століття, відчутно пізніше, аніж у Західній Європі. Церква на українських землях, з об'єктивних причин, аж до XIII століття не набула вирішального впливу на внутрішньополітичне життя й не перетворилася на впливовий інститут. Правителі у своїх міжкнязівських суперечках не звертались до церкви, як скажімо, це робили західноєвропейські монархи. Тлумачення й впорядкування вимагали також церковні правила, що було зроблено лише через три століття після надання християнству статусу офіційної релігії.

Українське суспільство, як і будь-яке інше в ті часи, не було однорідним і переважно складалося з селян, які за роки Ординського панування виробили стратегію пасивного опору чужим нововведенням. Аграрне населення не так давно звикло до східного варіанта християнства й зуміло адаптувати цикл сільськогосподарських робіт до юліанського календаря. Християнська релігія православного зразка за кілька століть органічно пристосувалася до українського язичництва, гуманного за своєю суттю. При цьому одним з вирішальних чинників національної ідентичності українців XV–XVII століття залишалося українське звичаєве право, котре у зазначений період являло собою дивовижне поєднання правил поведінки, виробничих навичок, ритуалів та обрядодій, релігії, моралі, всього того, що усвідомлювалось як обов'язкове.

За цих реалій українська аристократія, інтелектуали, письменники, богослови, поставши перед непростим вибором духовно-культурного орієнтуру, у своїх творах і роздумах обґрунтовували власну позицію. Серед вітчизняних мислителів було чимало як прибічників, так і опонентів відновлення церковної єдності. Наразі важко стверджувати, що саме було вирішальним чинником духовного орієнтуру кожного з них – політичний підтекст чи свідоме прагнення стабільності на українських землях. У більшості з них родовід сягав давніх династій Гедиміновичів, Острозьких, Ходкевичів, Сангушків. Вони долучались до перекладу руською мовою відомих наукових і літературних творів, таким чином популяризуючи їх і залучаючи до наукового пізнання охочих, тих, хто вмів читати й прагнув розширити власний кругозір.

Після утворення великим князем литовським Вітовтом для українських і білоруських земель окремої митрополії, посаду київського митрополита обіймає Григорій Цамблак, який під час участі у Констанському соборі 1418 року засвідчує лояльне ставлення до відмінностей між православ'ям і католицизмом. З початку XV століття на українських землях з'являються православні церковні братства, просвітницьку роль яких важко переоцінити. Львівське ставропігієне братство, відоме з 1439 року, набувши право ставропігії, діяло як автономна православна церковно-просвітницька одиниця, що забезпечило його від конфліктів на рівні вищих церковних ієрархів. Однак, допомагаючи церкві матеріально, братства почали втручатись у питання, що стосувались компетенції єпископів. Це провокувало конфлікти й розхитувало і без того непросту ситуацію у православній інтелектуально-духовній громаді.

У середині XV століття київський князь Семен Олелькович сприяв перекладу трактатів філософського й наукового спрямування з мов оригіналу. Фактично навколо нього з часом утворився своєрідний гурток, зусиллями якого на руських землях з'явилися переклади давно відомих у Західній Європі творів, як-от «Космографія», «Шестикрил», «Тайная тайних», переклад «Secretum secretorum». З'являються відомі літературні твори візантійських богословів – «Діоптра, або Душеспоглядне зеркало» Філіппа Пустельника (Монотропа), «Ліствиця» Іоанна Ліствичника Синайського, «Бесіда трьох святих святих», апокрифічної пам'ятки, записаної від імені трьох ієрархів православної церкви Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. На зламі XIV–XV століття з'являється цикл творів, підписаних іменем учня апостола Павла Діонісія Ареопагіта, «Ареопагітик» (Дзюба, 1998, с. 102).

Київський митрополит Мисаїл у 1476 році звернувся з до папи Сикста IV з посланням-похвалою, де засвідчується визнання рівності конфесій, по суті, прагнення колишньої єдності церков, навіть прихильне ставлення до рішень Флорентійського собору. Документ підписали не лише особи духовного сану, як-от архімандрит Києво-Печерської лаври Іоанн та архімандрит віленського Свято-Троїцького монастиря, а й князі Михайло Олелькович, Федір Бельський, Семен Вяземський, інші шляхтичі. У 1498–1501 роках до відновлення церковної єдності схилився київський митрополит Йосиф I Болгариневич, котрий, втім, самої унії не прийняв.

Люблінська унія 1569 року – доволі непростий документ, зважаючи вже на те, що знадобилось

півроку, аби прийняти остаточний її текст, – поставила українську шляхту перед ще складнішим вибором, що вимагав чіткого визначення власної позиції. Річ Посполита, на відміну від Великого князівства Литовського, завжди позиціонувала себе як послідовна держава католицьких цінностей. Варте уваги, що були поодинокі випадки адекватного усвідомлення специфіки світосприйняття українців. Відомий католицький богослов і публіцист Йосиф Верещинський, зокрема, розумів спадковість Руської історії й навіть говорив про створення Задніпровського князівства. Однак колишнє королівство Польське, збільшивши втричі свою територію, презюмувало й поширення католицького обряду на щойно отриманих землях. Та вищеописана специфіка українських земель відчутно гальмувала цей процес, зводячи нанівець навіть логічні доводи вітчизняних інтелектуалів.

На момент прийняття документа серед вітчизняних мислителів вже поширювались переклади відомих у західній Європі стародруків, що давало можливість осмислити власну позицію. Важливим є вироблення догматичної системи православної віри, що втілилось у Катехізисах 1596 та 1627 років авторства Стефана та Лаврентія Зизаніїв, відомий Катехізис Петра Могили «Ісповідання віри». Ця праця, на думку видатного історика Івана Огієнка, Митрополита Іларіона, стала символічною книгою для всього православного сходу і було підручною книгою навіть у Москві до 1867 року, до відомого Катехізиса митрополита Філарета (Огієнко, 1993, с. 76).

Тож поміж української аристократії знайшлося чимало як прихильників, так і опонентів подальшої церковної унії 1596 року. Зазвичай особи аристократичного походження, які володіли іноземними мовами й були обізнані з працями філософів, богословів, мали можливість формувати власну обґрунтовану позицію щодо церкви, конфесії й церковного життя. Нестабільність конфесійної орієнтації української еліти була очевидною. За відсутності національної держави, українська еліта мала відстоювати або інтереси держави, або інтереси народу. Захисники народу автоматично ставали у ворожу позицію щодо держави – Речі Посполитої, прихильники ж держави зазвичай полонізувалися й віддалялись від народу. Відтак ідеологічне протистояння поділяє українську шляхту на «зверхників» та «достойників» (Бичко, 2005, с. 35–36).

Зауважимо, що попри наявність на українських землях навчальних закладів університетського типу, братських шкіл, гуртків інтелекту-

лів, як-от острозький гурток чи інші, недостатньо закріпилась традиція міжуніверситетських полемік та дискусій, що відчутно гальмувало поширення ідей індивідуалізму та раціоналізму. На практиці це означало потенційно вороже ставлення до опонентів – від осуду до церковної анафемі та відлучення. Під час релігійної полеміки у Західній Європі гартувалась міська культура, а сама полеміка завершилася перемогою світської держави. Міжуніверситетські диспути підготували надійне підґрунтя для подальшого поширення реформаційних ідей, а ті, своєю чергою, сприяли національно-визвольним рухам початку XVI століття, що поклали початок національним церквам, а потім і національним державам (Кушинська, 2018, с. 33).

В Україні серед прихильників відновлення церковної єдності, унії, були відомі вітчизняні письменники, богослови, мислителі – Іпатій Потій, Кирило Терлецький, Касіян Сакович. Вихованець Острозької Академії і західно-європейських університетів Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького, спочатку був прихильником православної віри, єпископом полоцьким, але після вбивства православними уніатського єпископа Йосафата Кунцевича виїхав у Рим і став уніатом.

Прихильники унії виходили з концепту відновлення колишньої єдності й повернення в лоно єдиної церкви. Головною метою було забезпечення стабільності на українських землях, запеклу боротьбу за яку не припиняли Річ Посполита та Московське царство. В своєму арсеналі прихильники мали відомий Флорентійський собор 1438 року, Тридентський собор 1545–1563 років, рішення Латеранського 1216 р. та Ліонського 1274 р. соборів. Врешті, живий приклад Візантійської імперії, що, зосередившись на конфесійному протистоянні, впала під ударом османів, втративши колишню імперську велич. Петро Скарга, фактично головний ідеолог Унії, у своїй праці «Про єдність церкви Божої під одним пастирем» логічно обстоював неправомірність відходу візантійців від єдиної церкви, засуджував їх залежність від світської влади, нагадував, що на момент хрещення Русі візантійський імператор Василь визнавав головування Риму.

Один з головних руських ідеологів Берестейської Унії, Іпатій Потій, відомий богослов, який став Володимиро-Берестейським єпископом завдяки Костянтинові Острозькому, надалі стане головним опонентом відомого мецената. При цьому Іпатій Потій докладає максимум зусиль задля переконання противників унії. Відомий його твір-переклад Петра Скарги «Опис і оборона руського Берестейського собору», а також праці «Унія»,

«Антиризис», «Оборона Флорентійського собору восьмого» та інші, в яких богослов апелює до Флорентійської унії, до церковної єдності та сподівається на мудрість і свідомість руської шляхти (Лужний, 1993, с. 52–53).

Касіян Сакович, шляхтич, мислитель, пройшов складний шлях духовного пошуку від православного до уніата, потім свідомого католика. Будучи ректором Київської братської школи, автором відомих літературно-філософських творів, один з яких – «Вірш на жалісний погреб зацного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» прикрашений власноруч намальованим варіантом герба Війська Запорозького, був позбавлений сану архимандрита Хрестовоздвиженського монастиря у Дубному, у 1628 році був відлучений від церкви на Київському православному соборі.

У віршованій формі письменник, приводячи раціональні доводи, намагається переконати співвітчизників у застарілості юліанського календаря, що було вже доведено копіткою працею й астрономічними спостереженнями Ватиканської обсерваторії під керівництвом папи Григорія XIII. У буремному столітті, коли українські землі були об'єктом суперечок між двома країнами, більшість, вочевидь, бажала чути милозвучну поезію замість раціональних доводів. Петро Могила у відповідь на працю Касіяна Саковича «Перспектива» написав потужний твір «Літос» (Бичко, 2005, с. 5). Інтелектуал Касіян Сакович, на нашу суб'єктивну думку, просто обігнав свій час.

Не сприйняли унію Петро Могила, Криштоф Корибут князь Збараський, Іван Вишенський, Герасим Смотрицький, Зизаній Тустановський, Лаврін Древинський, Іов Борецький, Юрій Рогатинець. Українська православна аристократія, що фактично являла собою тодішній інтелектуальний потенціал нашого народу, також мала вагомі контраргументи. Гідно відстоюючи права православного кліру і вірян, звертала увагу на зловживання з боку католицького духовенства, переслідування православних.

Категорично заперечував необхідність унії відомий достойник Криштоф Корибут князь Збараський, магнат, нащадок славного литовсько-руського роду, учасник Хотинської битви. У своєму виступі на сеймі 1623 року назвав унію «колотнечею, що завдає ран серцю нашої вітчизни». На цьому ж сеймі з промовою виступив Лаврін Древинський, волинський шляхтич, громадський діяч та оборонець православ'я. Вимагаючи припинити переслідування православних і зловживання щодо православних церков, він зазначав:

Ми нічого не просимо, крім того, що вже більше шістсот років нам належить, що, як святиню, завжди зберігали нам польські королі, що затвердили за нами і сам нинішній король своєю присягою під час свого сходження на престол і самим ділом, надавши нашому патріарху присвятити нам митрополита...

Не сприяла відновленню церковної єдності й внутрішня політика новоствореної держави. Річ Посполита, яка внаслідок Люблінської унії втричі збільшила власну територію, щосили намагалась отримати максимальний зиск з українських чорноземів. Статус житниці Європи був доволі вигідним, становище ж українських селян – найтяжчим у Європі (Сулима-Камінський, 2011 с. 32–34). Повільність сполучення між окремими регіонами держави ще більш ускладнила завдання окатоличення українського селянства. Ворожий спротив викликало й надто радикальне прагнення місцевих католицьких кліриків забезпечити реалізацію Берестейської унії. Лаврін Древинський на сеймі 1623 року зауважував, що православні храми просто зачинялись, а це унеможливлювало проведення богослужіння за православним обрядом та юліанським календарем.

Князь Костянтин Василь Острозький займав виважену позицію, що полягала у розумінні єднання церков, проте як рівноправних сторін. Рівноправних. Будучи свідомим захисником прав православних вірян, очільником відомого Острозького наукового осередку, князь розумів, що досягти поставленої мети за протистояння католицьких ієрархів не вдасться. І підстави для сумнівів були очевидні. Вже від початку календарної реформи 1582 року, а це за чотирнадцять років до Берестейської унії, по українських землях спостерігається закриття православних церков, заборона святкування релігійних свят за юліанським календарем тощо. Бракувало мудрості й розуміння того, що марно переконувати православну паству силоміць, репресивними заходами.

Особливе обурення викликало вилучення католиками з-під православної церковної юрисдикції давніх монастирів і церков, як-от колишня резиденція митрополита Собор Святої Софії, Видубицький монастир та інші. Києво-Печерський монастир, Михайлівський золотоверхий монастир продемонстрували послідовну стійкість проти цієї ганебної політики. Відтак представники католицького кліру оголили приховану мету унії, що спровокувало міжконфесійне протистояння й жертви з обох сторін. Православна ж громада продемонструвала спроможність чинити організований опір і здатність на послідовну стратегію. Яскравим при-

кладом такої стало утворення у 1615 році Київського братства, прийняття туди Війська Запорозького на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним та відновлення Київської митрополії висвяченням Іова Борецького єрусалимським патріархом Феофаном. Отож давнє місто Київ повертало собі статус митрополичої резиденції, що має впливового захисника – українське козацтво.

Відтак, попри відсутність власної державності, непевні перспективи майбутнього земель колишньої України-Руси, когорта небайдужих інтелектуалів, аристократів, мислителів і богословів докладала всіх зусиль, аби зберегти зразок-наратив руської культури, як зернину національної пам'яті, що обов'язково має прорости й дати добрі сходи. Тих, хто міг сформувати власну точку зору внаслідок критичного переосмислення ситуації, ознайомлення з численними літературними працями, як богословського, так і загальнофілософського, наукового характеру. Її жодною мірою не слід отожднювати з московською. Надбання європейської культурно-освітньо-мистецької сфери на наші землі приходили з запізненням. Проте відчувалося прагнення поступово досягти цивілізованого рівня, навчити й виховати власну інтелектуальну еліту суспільства з адекватною самосвідомістю.

Висновки:

– Від самого початку християнська філософія на Русі набувала поступового поширення за недостатньої ідеологічної підтримки вітчизняної еліти. Остання, надзвичайно переймалася політичним протистоянням, тож на відпрацювання стратегії поширення цементуючої ідеології часу не лишалось.

– На момент Великої Схизми 1053–1054 року християнство залишалось елітарною ідеологією за мовчазного протистояння найчисленнішого селянського населення. На момент ординського панування православна церква на Русі не мала вирішального впливу на внутрішньополітичне життя, як католицька у Західній Європі. На Русь потрапляло недостатньо зразків богословської, філософської та іншої літератури, яка б наблизила розуміння християнського віровчення або ж, принаймні, спонукала до пошуку істини.

– Спроба відродити єдину церкву на Русі у XIV–XV століттях, що на практиці означало відновлення єдиної митрополії, наштовхувалась на політичні претензії як суздальських правителів, так і західноєвропейських країн. З причини політичного протистояння та ідеологічної конкуренції Московського князівства і Великого князівства Литовського приреченими були й спроби, що в різний час здійснювалися церковними діячами,

як-от Митрополитом Петром Ратенським, Митрополитом Кипріаном тощо.

– Ідея відновлення єдиної соборної апостольської церкви у XVI–XVII століттях була також приреченою з низки об'єктивних причин. Насамперед, відчувався політичний підтекст її поширення на українські землі. Національна політика Речі Посполитої щодо українців не відзначалась мудрістю, що відразу відштовхнуло як консервативне селянство, яке звикло до традиційного способу життя й дуже повільно сприймало будь-які нововведення, так і відчутну частину «творчої меншості» – української аристократії, богословів, інтелектуалів.

– Суперечливе шістнадцяте століття яскраво продемонструвало, який культуротворчий потенціал міститься на зламі двох цивілізацій – західної та східної. Конфесійний чинник на Русі-Україні став вирішальним у процесі становлення нації, формування національної ідентичності й елементів національної самосвідомості.

– Фатальною виявилась орієнтація України на московське православ'я. П'ять століть різного «способу проживання життя» далися ознаки – українці, попри гноблення й негаразди, звикли до республіканської парадигми життя, московити – до ординської. У 1690 році Московський собор піддав анафемі твори відомих українських письменників, полемістів, гуманістів, таких, як Петро Могила, Лазар Баранович та інших, чії книги «прелесті латинськіє внушають».

– На руських землях у складі Речі Посполитої релігійне протистояння не набуло запеклої фази, як, скажімо, у Західній Європі. Однак місцеве населення опинилось на вістрі смислового розлому, обумовленого всім ходом попередньої історії. Давалася ознака відсутності єдиного, чітко сформованого ідеологічного зразка й орієнтира, що відчутно резонувало на тлі Польщі, країни послідовних католицьких християнських цінностей, яка не сприйняла жоден варіант реформації.

– Важливий урок історії полягає у тому, що зазвичай нації не просто орієнтуватись у власних політико-ідеологічних і культурних пріоритетах, коли її ресурс є предметом економічних інтересів навколишніх впливових політичних гравців. Такі зазвичай домовляються між собою, а ідеологічний підтекст завжди більш милозвучний для більшості.

Оскільки наразі у світській державі України релігійні питання залишаються актуальними, а їх витоки сягають XI століття, озвучена проблематика є доволі перспективною для подальших досліджень у галузі культурології, історії культури, со-

ціальної антропології з метою крос-культурного дослідження.

Джерела та література

- Бичко, А., Бичко, Б. (2005). *Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича*: монографія. Київ: Український Центр духовної культури. 168 с.
- Грушевський, М. (1992). *З історії релігійної думки на Україні*: монографія. Перевид. з вид. 1925 р. Київ: Освіта. 192 с.
- Дзюба, О., Павленко, Г. (1998) *Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (IX – середина XVI ст.)*: посібник-довідник. Київ: «АртЕк». 200 с.
- Калакура, Я.С., Рафальський, О.О., Юрій, М.Ф. (2015). *Українська культура: цивілізаційний вимір*: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 490 с.
- Комарницький, А., Зятік, Б. (2019) *Святині княжої України*: науково-популярне видання. Львів: Свічадо. 208 с.
- Кушинська, Л. (2018). Світська держава як надбання середньовічної університетської традиції полеміки та наукових дискусій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. ISSN 1728-3817/ – Історія 1(136). С. 32-36.
- Лужний, Ришард (1993). Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку Староруської традиції «Posleslovo do Papieza Rzymkiego Syksta IV» та «Parenetyka jednego do swej Rusi». *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей*. Т. 2. Ред. рада: Г. Боряк, Л. Довга, Я. Ісаєвич, Я. Пеленський, С. М. Плохій, О. Толочко, Н. Яковенко. Київ: АН України.
- Митрополит Іларіон (1992). *Дохристиянські вірування українського народу*: історико-релігійна монографія. Київ: АТ «Обереги». 424 с.
- Огієнко, І. (1993). *Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви*: монографія у 2 т. Т. 1. Київ: Україна. 284 с.
- Суліма-Камінський, А. (2011). *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*: монографія. Київ: Наш час. 264 с.

References:

- Bychko, A., Bychko, B. (2005) *Svitlotin Kasiiana (Kallista) Sakovycha: monohrafiia* [Chiaroscuro of Cassian (Callistus)

- Sakovich]. Kyiv: Ukrainyskiy tsentr dukhovnoi kultury. 168 p. [in Ukrainian]
- Hrushevskiy, M. (1992). *Z istorii relihiinoi dumky na Ukraini: monohrafiia* [From the history of religious thought in Ukraine]. Kyiv: Osvita. 192 p. [in Ukrainian]
- Dziuba, O., Pavlenko, H. (1998). *Litopys naivazhlyvishykh podii kulturnoho zhyttia v Ukraini (IX – seredyna XVI st.* [Chronicle of the most important events of cultural life in Ukraine (IX – mid XVI century.)]. Kyiv: «ArtEk». 200 p. [in Ukrainian]
- Kalakura, Ya.S., Rafalskiy, O.O., Yurii M.F. (2015). *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiyni vymir* [Ukrainian culture: the dimension of civilization]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 490 p. [in Ukrainian]
- Komarntskiy, A., Ziatyk B. (2019). *Sviatyni kniazhoi Ukrainy* [Sacred religs of princely Ukraine]. Lviv: Svichado. 208 p. [in Ukrainian and English]
- Kushynska, L. (2018). Svitska derzhava yak nadbannia serednovichnoi universytetskoj tradytsii polemiky ta naukovykh dyskusii [Secular state as an asset of the medieval university traditions of polemics and scientific discussion]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. ISSN 1728-3817/ – Istoriiia 1(136). S. 32-36. [in Ukrainian]
- Luzhnyi, Ryshard (1993). *Relihiina publitsystyka Ipatiiia Potiia v rozvytku Staroruskoj tradytsii* «Posleslovo do Papieza Rzymkiego Syksta IV» ta «Parenetyka jednego do swej Rusi». [Religious journalism Hypatius Potius in the development of the Old Russian tradition «Posleslovo do Papieza Rzymkiego Syksta IV» ta «Parenetyka jednego do swej Rusi»]. *Mediaevalia Ukrainica: Mentalnist ta istoriia idei*. Т. 2. Red.col. H. Boriak, L. Dovha, Ya. Isaievych, Ya. Pelenskiy, S. M. Plokhii, O. Tolochko, N. Yakovenko. Kyiv: AN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Mytropolyt Ilarion. (1992) *Mytropolyt Ilarion (1992). Dokhrystyianski viruvannia ukraïnskoho narodu: istoryko-relihiina monohrafiia* [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: Historical and religious monograph]. Kyiv: AT «Oberehy». 424 p. [in Ukrainian]
- Ohiienko, I. (1993). *Ukrainska tserkva. Narysy z istorii Ukrainkoj pravoslavnoi tserkvy* [Ukrainian Church. Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. Т. 1. Kyiv: Ukraina. 284 p. [in Ukrainian]
- Sulyma-Kaminskiy A. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura: monohrafiia* [History of the Polish-Lithuanian Commonwealth as the History of Many Nations, 1505–1795. Citizens, their state, society, culture]. Kyiv: Nash chas. 264 p. [in Ukrainian]

Svitlana Kushynska

Religious vector of Rus in the context of civilization challenges of the XI-XVI century

Abstract. The following article is devoted to the analysis of historical, cultural and geopolitical factors that either did or didn't contribute to the confessional choice of Ukraine-Rus in the sixteenth century. The historical context of the interfaith confrontation is considered, taking into account the specifics of Byzantium, as a stronghold of Orthodoxy and the lands of this period. The comparative analysis presents a range of challenges that the Russian nobility, bourgeoisie, and peasantry had to face, and attention is paid to the peculiarities of the worldview of these categories of the population. Attention is drawn to the position of the «creative minority» - the nobility, the national intelligentsia before the difficult confessional choice. For the first time, the issue of the confessional factor is considered in the context of such a challenge as the formation of a nation, the formation of national identity and elements of national identity. The author's vision of the semantic rift on the edge of which the lands of Kyivan Rus found themselves after the geopolitical changes of the middle of the 15th-16th centuries is presented.

Key words: confessional vector, confessional confrontation, religious controversy, ideological competition, cultural anthropology, phenomenon of cultural model, civilizational approach, «way of life».